

הואיל משה באר*

מאת יהודה ליבס

מילות הפסוק 'הואיל משה באר את התורה הזאת' (דב' א 5), הולמות את כוונת הדברים הבאים באופנים שונים. בראש וראשונה הן מזכירות לי עתה את משה אידל, שזה יותר מארבעים שנה מבאר לי את התורה. בהיותנו סטודנטים בחוג למחשבת ישראל, אני ירושלמי ונשוי והוא עודנו חיפני ורווק, נהג הוא ללון אצלנו לילה אחד בשבוע, בבית שבו התגוררנו, אתי ואני, בשכונת בית הכרם. המלה 'ללון' לא נאמרה אלא כדי לשבר את האוזן, למעשה את רוב אותם לילות בילינו בתורה, כשמשה מבאר ומבאר, ושוטח נפלאות שעלו בידו במכון לתצלומי כתבי יד, ואני צולל אתו לעומק אותה באר, שממנה לא עליתי עד היום.

אבל עיקר כוונתי היום לפסוק כשהוא לעצמו, באלפי שנות גלגוליו במחשבת ישראל. משה ואני שותפים להארה של קצת מגלגולים אלה. ואני מודה למשה על שהואיל לבאר לי מצפונותיו של פסוק זה, וגם על כך שהואיל לבאר שצדקתי במה שביארתי אני, למרות קטרוגים קשים שעלו על ביאור זה מפי אחרים.

נפתח את עיוננו בפשט הפסוק בהקשרו המקראי. ההקשר הוא מלות הקדמה לספר דברים שפותח במלים: 'אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל [...] ויהי בארבעים שנה [...] בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר'. ספר דברים נקרא בלשון חז"ל בשם 'משנה תורה'¹, בעקבות הצירוף 'משנה התורה הזאת' המצוי בספר זה (דב' יז 18) כתיאור הספר שצריך לכתוב לו מלך ישראל. ספר דברים נקרא כך כי הוא מכיל את דברי משה (ביהושע ח 32 נמצא גם הלשון 'משנה

מקור המאמר בהרצאה במסגרת הכנס 'עיונים בחקר הקבלה: כנס לכבודם של פרופ' משה אידל ופרופ' יהודה ליבס', מכון ון ליר בירושלים, כ"א בתמוז תשע"ב.

¹ ראה למשל בבבלי, חולין סג ע"א-ע"ב.

תורת משה'), הדברים שנשא הנביא בסוף המסע במדבר, כשהוא חוזר ומנסח בלשונו, או אם לנקוט בלשון הפסוק – מואיל לבאר את שנאמר ארבעים שנה קודם לכן מפי הגבורה. ככל הנראה באותה שעה, לפני הכניסה לארץ, אל המנוחה והנחלה המובטחת, צריכה היתה התורה להתבאר באופן אחר מכפי שניתנה מפי הגבורה. בניסוחה המקורי התאימה התורה לדור המדבר, שהונהג באופן ישיר על ידי האלהים, אך בארץ ישראל זקוקה היא לביאורו של בשר ודם.

הפרשנות לפסוק זה עוד הרחיבה והעמיקה את משמעותו. לפי פירוש רש"י, "באר את התורה" - בשבעים לשון פירשה להם'. לפירוש זה הגיע רש"י כנראה לפי הקבלה לפסוק דומה, המצוי גם הוא בספר דברים (כז 8): 'וְכַתְּבֶתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב'. חכמי התלמוד ציינו את ההקבלה בין שני הפסוקים (בבלי, סוטה לה ע"ב), ומן הצירוף 'באר היטב' למדו שעל אבנים אלה נכתבה התורה 'בשבעים לשון' (שם, לו ע"א). קשה לדעת איך בדיוק הגיעו הם לפירוש זה, אך לפי כמה פרשנים שהעמיקו בפירוש רש"י על 'הואיל משה באר' (כגון ר' אליהו מזרחי), המלה היטב עולה שבעים בגימטריה בריבוע, כלומר כאשר היא מביעה את אותיותיה כבאר ומבוע: ה + הי + היט + היטב = 70.

מכל מקום, לפי פירוש זה, ביאורו של משה הנזכר בפסוק חרג מכלל חזרת הדברים באוזני העם כפי שנשנו בספר דברים, הוא ספר משנה תורה, שהרי לשם מה לבני ישראל שבאותו דור שבעים לשון? אפשר גם שהכוונה לא רק על שבעים השפות, אלא גם על שבעים פנים שהתורה נדרשת בהם, ואולי המספר שבעים אינו בדווקא אלא הוא רומז אף על כל אין סוף האפשרויות שעלו ועולות מן התורה בפירושי דור ודור, ובראש וראשונה על תורה שבעל פה. כך מכל מקום עולה מפירושו של המקובל רבנו בחיי בן אשר, המסתמך גם על הציון הגיאוגרפי שבאותו פסוק: 'בארץ מואב החל משה באר את התורה הזאת'. ב'מואב' מוצא הוא, לפי הגימטריה של המלה, את מ"ט הפנים שבהם נדרשת התורה לפי חז"ל² לחיוב ולשלילה, ומפרש: 'התורה נדרשת בארבעים ותשע פנים

² ראה למשל ויקרא רבא כו, ב. הזוהר, ח"ב פג ע"ב, מסמך את עניין מ"ט הפנים לשבעים ענפים שכלולים בכל מלה שבתורה, ענפין אלה מתחלפים באנפין (= פנים) בספרות הזוהרית ובספרות סמוכה לה.

טהור ובארבעים ותשע פנים טמא, כמנין "מואב", וכן הוא אומר (שיר השירים ה 10) "דודי צח ואדום", כלומר עשרים וארבעה ספרים הן נדרשים ארבעים ותשע לימין ולשמאל, זה דודי צח ואדום'. כלומר 'דודי', יש בו בחינת דין ורחמים הנרמזות בצחות ובאדום, שבפסוק, וכן (כפי שהעירה לי אשתי אתי ליבס) פעמיים מ"ט עולה בגימריה 'צח'. המלה 'דודי' גם עולה בגימטריה עשרה וארבע, כמנין ספרי התנ"ך, ואם נכפיל מספר זה בשתיים, אחת לדין ואחת לרחמים, נקבל ארבעים ושמונה, ומסתמא יש להוסיף עוד את האחד העליון והמכריע כדי לקבל מ"ט, ואז הופכים כתבי הקודש לאוצרות ולמטמונים, כפי שמסיים שם רבינו בחיי ואומר: 'וזהו שכתוב (משלי ב 4) "וכמטמונים תחפשנה", "מ"ט מונים", מלשון "עשרת מונים" (בראשית לא 7)'.³

פירושים כאלה, דומני, מרחיבים גם את משמעותו של 'משה' הנזכר בפסוק כמבאר. מעתה אין זה רק משה שבמדבר, אלא הוא מתפשט וכולל גם את חכמי הדורות המאוחרים, המקבלים את כוחם וסמכותם ממנו. 'משנה תורה' חדל להיות רק ספר דברים, אלא התורה כולה כפי שקבעו החכמים. לפירוש זה כיוון בוודאי הרמב"ם, ר' משה בן מימון, בשעה שקרא לספר החוקה שהנחיל לעמו בשם 'משנה תורה'.
גם הנוצרים, להבדיל, הרחיבו את המשמעות של 'משנה תורה'. גם בתרגום השבעים נקרא כך ספר דברים. הספר נקרא ביוונית Δευτερονόμιον (דְּוֶטֶרוֹנוֹמִיוֹן), שפירושו המילולי: 'של החוק השני', והנוצרים, שניכסו לעצמם את תרגום השבעים, מצאו את משמעותו העמוקה של חוק שני זה באוונגליון, או בברית החדשה שלהם, שהיא בעיניהם החוק השני האמיתי, כפי שמצינו בכתבי אבות הכנסייה.³ וכן, בדומה לכך, בתורתם משה השני הוא ישו, שכן הוא נתפס כמי שנתקיימו בו דברי הפסוק שאומר משה בספר דברים (יח 15): 'נְבִיא מִקִּרְבְּךָ מֵאַחֶיךָ כְּמִנִּי יָקִים לְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ, וְכך נאמר במפורש בברית החדשה (מעשי השליחים ג 22-26).

³ כך למשל אצל בדה (Beda venerabilis), בראשית ספרו שאלות על ספר דברים (Quaestiones super Deuteronomium), PL vol.93 col.0409c, וזה לשונו: Deuteronomium autem secunda legislatio dicitur, quod significat Evangelium, ותרגומו: 'אך ספר דברים (= משנה תורה, Deuteronomium) נקרא החקיקה השנייה, מה שמציין את האוונגליון'.

הנוצרים הראשונים, אותם שמוצאם היה מן היהדות והמשיכו לראות עצמם כיהודים, מצאו כמדומה רמז לישו גם בפסוק שלנו 'הואיל משה באר'. רמז כזה נמצא להם כנראה גם במלה 'הואיל'. במקורה משמשת מלה זו כפועל מודאלי, שמשמעותו אינה מחוורת כדבעי. אך בסדר אחר אותיותיה של המלה 'הואיל' יוצרות את השמות 'אליהו' ו'הואל', ואף את הצירוף 'אלהי'. עניין זה לא מצוי אומנם בספרות נוצרית, או בספרות התקופה העתיקה כפי שהשתמרה בידינו, אלא בספרות חסידי אשכנז בימי הביניים, הידועים כמשמרי מסורות עתיקות, ודומה שזו אחת מהן.

בין ספרי חסידי אשכנז מצוי אחד הנקרא ספר החשק, ועניינו פירוש שבעים שמותיו של המלאך מטטרון. מלאך זה הוא הגדול מכל המלאכים, כמעט כעין היפוסטאזה אלהית. אך מן הדמויות השונות והרבות שבהן מתגלה הוא ומתלבש, מסתבר שיש בו גם צד אנושי, שכן לפי מסורת עתיקה (שמקורה לפחות מימי ספרות ההיכלות, ולפי דעת אידל אף קודם לכן) אין הוא אלא חנוך בן ירד, אדם בשר ודם שעלה למרום והפך למלאך.

שניות כזו באישיותו של מטטרון מבטא ספר החשק בשלושת הצירופים הנזכרים, 'הואל', 'אליהו' ו'אלהי'. מבין אלה 'הואל' הוא הצירוף שמבטא בצורה מובהקת ביותר את היסוד האלהי של המלאך (רמז ליסוד האנושי בשם זה אצטט להלן ממשה אידל). השם יהואל ידוע גם ממקורות קדומים הנוקטים גם בשם הדומה לו 'יהו"ה הקטן'. אף השם 'אליהו' הולם היטב את המלאך מטטרון, כי גם הוא מבטא את הוויתו האלהית-אנושית, שהרי גם 'אליהו', בדומה לחנוך, לא מת כשאר בני תמותה אלא התעלה למדרגת מלאך. קל לשער אפוא שדמות כזאת, של אדם-מלאך, מסתתרת גם מאחרי הצירוף השלישי 'אלהי', גם אם זיהויה במבט ראשון קשה יותר. אך בעיון נוסף מסתבר שחלק מקושי זה נוצר רק מחמת שיבוש שחל בנוסח. בקטע הנזכר מספר החשק מצויות אחרי השם 'ואלהי', במקום זיהויו, המלים 'יוד של שר הפנים'. מלים אלה הן חסרות פשר ובוודאי השתבשו, ולדעתי במקור כתוב היה 'ישוע שר הפנים'. כך הסקתי ממקבילה מפורסמת: במחזורים אשכנזיים רבים של תפילת ראש השנה, בסדר תקיעת שופר, נזכרים שלשה מלאכים הממונים על קבלת התקיעות, והם: אליהו, מטטרון וישוע שר הפנים. מאחר שאליהו ומטטרון מקבילים היטב לשמות 'אליהו' ו'הואל' בספר החשק, מסתבר ש'ישוע

שר הפנים' הוא שמסתתר אחרי הצירוף המשובש 'יוד של שר הפנים', האמור להגדיר את הצירוף 'ואלהי', שיבוש שמסתבר בקלות כשינוי גראפי קטן. ההקבלה בין הנוסח שבמחזורים לספר החשק ברורה ביותר בהיותה נוגעת גם בתפקודו של אותו מלאך, כי גם בספר החשק מדובר הרבה על כך שמטטרון, בשמותיו השונים, ממונה על קבלת קולות תקיעות השופר (הקשר בין ישוע לבין 'ואלהי' יזדמן לנו גם בהמשך, בדיונונו על דברי הגאון מווילנא).

'ישוע שר הפנים' הוא בוודאי ישו הנוצרי. כך הראיתי בפרטות במאמר 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', שהתפרסם לפני יותר מחצי יובל.⁴ שם הוספתי והראיתי את קשרה של דמות זאת לשם 'אליהו' ולצירופיו השונים, העולים בגימטריה 52, כמניין 'בן' וכמניין 'כלב', שתי מלים שיוחסו לדמות זו במסורות שונות, לחיוב ולשלילה. כמו כן הצבעתי שם על המסורות הרבות הקושרות יחד שלוש דמויות אלה. אחת מאלה, המדברות על 'חנוך, אליהו ומשיח' שנכנסו בחייהם לגם עדן, הבאתי בשמו של חברי משה אידל.

אכן בדומה לחנוך-מטטרון ולאליהו גם ישוע נחשב לאדם ולמלאך. ניסוח כזה אמנם אינו מתאים כלל לדת הנוצרית, שרואה בו כידוע לא מלאך אלא אל, אך הוא הולם בדיוק את דעתם של ראשוני מאמיניו, היהודים שנשארו ביהדותם גם חרף אמונתם זו, שבמשך הזמן היה עליהם לשומרה בסוד. אצלם נחשב ישוע למלאך, ראש המלאכים, בדומה למטטרון ואף בזיהוי עמו. אמונה סודית כזאת שנשתמרה ביהדות היא שעלתה על פני השטח בחוגי חסידי אשכנז, שהרי לא מרודפיהם הנוצרים קיבלו החסידים את דמותו של המלאך ישוע. שהרי מסרו הם את נפשם על קידוש השם בגזירות תתנ"ו ולאחריהם, ובלבד שלא יכירו בישו, אלהי הנוצרים.

איננו יודעים אומנם איפה נשתמר עניין זה ובאיזו דרך הגיע לידי חסידי אשכנז, ובכל זאת ראיות רבות יש על כך שרעיון זה מקורו בחוגי היהודים הנוצריים והגיע עד לימי

⁴ יהודה ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', י. דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה: דברי הכנס הבין לאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ו (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו), עמ' 171-195. ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>

הביניים. אין לבטל תופעה בגלל הקושי להסבירה. אומנם גם עצם התופעה אינה קלה לעיכול בקיבותיהם של רבים, המקימים בין היהדות והנצרות גדר הפרדה שאין סוף לגבהה. בגחלתם של אלה נכוויתי קשות גם קודם לכן, כשהעזתי, במאמר קודם, למצוא רמז לישוע בתפילת שמונה עשרה,⁵ וניסיון קשה זה חזר על עצמו, ושוב נוכחתי לדעת שאת הקשים שבשומרי חומה זו אמצא דווקא בין המתיימרים באקדמיות. גם מאמר זה, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', היה בעיניהם לצנינים, והוא זכה לכתב פלסטר בשם 'גורלו של ישוע שר הפנים במחקר המדעי (?)', מעטו של מאיר בר אילן, שפורסם בכתב העת סיני ששימש אכסניה למדעיות האפולוגטית.⁶ מאמרו של בר אילן זוכה כמדומה לתשואות מכמה מחבריו בבר אילן, אוניברסיטה ברמת-גן.⁷ מוחאי כפיים אלה אינם נכנסים כלל לגופו של עניין, ממש כמו בר אילן עצמו, שהסתפק במאמרו בציון הקשיים הכלליים דלעיל שעליהם כבר עמדתי במאמר המקורי, ועל הראיות הפילולוגיות עבר בשתיקה שמכוסה בחרפות וגידופים.

על כל אלה לא הגבתי עד היום, כאמור במשך חצי יובל. אך גם לא היה בכך צורך אמיתי, כי אבן זו שמאסו הבונים מאסכולת בר אילן, במחקרי משה אידל היתה לראש פינה. בספרו המונומנטאלי על רעיון הבן במיסטיקה היהודית,⁸ לא די שמשה עושה שימוש במאמר זה, אלא הוא אף רומז לכך בהקדשה הנדיבה בראש הספר, המדברת על אופקים חדשים שנפתחו במחקרי. אומנם הקדשה זו מעידה בעיקר על אידל ועל חברותו הנאמנה, כי אני פתחתי כחודה של מחט, ואצלו נפתח כרוחבו של אולם (עתה אוששו דברי בצורה

⁵ יהודה ליבס, מצמיח קרן ישוע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 313-348, ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>. על מאמר זה נתפרסמו תגובות נזעמות רבות, ובעטיו נדחתה מועמדותי לדרגת פרופסור באוניברסיטה העברית.

⁶ סיני קא, כסלו-טבת תשמ"ח, עמ' קעד-קפא.

⁷ דוגמה לכך תמצא בספרו של דניאל שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ט, כרך א, עמ' לד (בהערה 7), אומר הוא בסוגיה זו: 'דבריו של י' ליבס ... עומדים על כרעי התרנגול וכבר נדחו בצדק ע"י מ' בר אילן בדבריו התקיפים שבסיני, ושמה יש רמז לגישה זו אפילו בביבליוגרפיה של יוסף תבורי, רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים, ירושלים תשנ"ב-תשמ"ג, מוסף לכרך סד של קרית-ספר, עמ' 226. בסוף הערך שעוסק במאמרי 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', מוצא תבורי לנכון להוסיף: 'וראה עוד מ' בר אילן, 'גורלו של ישוע ...'. ציון מאמרי ביקורת בסוף ערך נדיר הוא מאוד בספר זה. הזכרה 'הכרחית' כזאת של מאמרו של בר-אילן לאחר הזכרת מאמרי מצויה גם במאמרו של Daniel Abrams, 'Metatron and Jesus – The Long Durée of Rabbinic and Kabbalistic Traditions: An Eighteenth-Century Manual of Christian Proselytizing in German and Yiddish', *Kabbalah* 27 (2012), pp. 34-35 no. 44. אברמס אף איננו מזכיר שם שמאמרי עוסק בשאלת הזיהוי בין ישו ומטטרון, שהיא נושא מאמרו, וממילא אינו מעניק למאמר את המשקל הראוי לו בחקר הנושא הנידון.

⁸ Moshe Idel, *Ben: Sonship and Jewish mysticism*, Continuum, London 2007.

יפה גם בידי מיכאל שניידר, שהוכיח את מציאותו של מלאך בשם ישוע בספרות קרובה, וגם את קשרו האמיץ של זה עם יהואל.⁹

אידל, בספרו זה ובכתבים אחרים שלו אינו משאיר כל ספק בדבר המסורת הקדומה שעליה נשען ספר החשק, פירוש שבעים שמותיו של מטטרון, בדבריו על המלאך יהואל כבן אלהים (לפי הגימטריה 'יהואל' = 'בן'), וכנציג האלהות ('יהואל' בגימטריה עולה גם ככפלים שם ההויה, מה שמעיד כנראה על שני הטבעים, האלהי-מלאכי והאנושי, הנוכחים בחנוך-מטטרון), וכן כמשיח (לפי מקבילות שונות הן בכתבים אשכנזיים קדומים והן אצל ר' אברהם אבולעפיה), ובכל אלה הראה את ההקבלה בין הערצת מטטרון לבין הערצת ישוע, שאצל הגויים הפך לישו, והזדהה, שלא בטובתו, עם האל ממש. משה אידל גם איתר בדיוק שאינו מותיר כל מקום לספק את מחברו של ספר החשק, ר' נחמיה (או טרושטלין) בן שלמה הנביא, איש המאה השלוש עשרה, שהוא וחוגו מהווים כיוון מיוחד בחסידות אשכנז. לאישיות זו מקדיש משה אידל עוד מחקרים רבים, שבהם הוא מוצא, או מזהה וחוקר לעומק חיבורים רבים של אישיות זו, שבעקבות מחקריו מסתבר שהיה מוקד חשוב של המחשבה היהודית. מחשבה שאינה קונצפטואלית, אלא נשענת על מסורות לשוניות ועל פרטים קשים לפיצוח, שאתם מוסיף משה ומתמודד בהתמדה מפליאה, במחקרים המיועדים למעטים, וזאת בצד מחקריו הכלליים העצומים.

משה אידל היה גם זה שהמציא לנו את החיבור בין ישוע שר הפנים שבספר החשק לבין הפסוק 'הואיל משה באר'. במאמרי על ישוע שר הפנים הראיתי שלצד שילוש הדמויות חנוך-אליהו-ישוע, נמצא גם את השילוש משה אליהו ישוע, העומדים זה לצד זה בסיפור נס ההשתנות בברית החדשה.¹⁰ החילוף בין חנוך, הוא מטטרון, לבין משה מסתבר לפי כמה קישורים שאפשר למצוא בין שתי דמויות אלה, ובמיוחד לפי ספרות ההיכלות, ששם משמש צירוף האותיות מש"ה לעתים קרובות במקום 'מטטרון', שכן הוא ראשי תיבות של 'מטטרון שר הפנים'. אך עם זאת, באותו מאמר עדיין לא ידעתי לקשר בין שלוש דמויות אלה, המצוינות כאמור בספר החשק בצירופים השונים של אותיות

⁹ מיכאל שניידר, המסורות הגנוזות: מחקרי המיסטיקה היהודית הקדומה על פי עדויות של ספרים חיצונים ספרות הלניסטית מקורות נוצריים ומוסלמיים, הוצאת כרוב, לוס אנג'לס תשע"ב, עמ' 219-230.
¹⁰ מתיאוס יז 3, ומקבילות.

'הואיל', לפסוק 'הואיל משה באר'. אך קשר זה עולה בבירור ממחקריו של משה אידל, ובייחוד מדבריו בהרצאה שנשא לרגל התמנותו כחבר באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, אשר התפרסמה בביטאון האקדמיה 'איגרת'.¹¹

אידל מביא שם מקבילה מובהקת לדברי ספר החשק מכ"י מפורסם המצוי בספרייה הבריטית בלונדון ומספרו 752. כתב יד זה מוסיף ומפרש את המלה 'הואיל' שבצירוף 'הואיל משה באר' על המלאך 'הואל', שעולה בגימטרייה 'בן'. מלאך זה פירש את תורת משה לאברהם אבינו, כבר הרבה לפני הולדת משה. וזאת כנראה מפני ש'הואל' הוא שמו של 'שר התורה', כפי שמוסיף ומביא שם אידל ממקור אחר.

כאמור, כתב יד לונדון מפורסם במחקר המיסטיקה היהודית. החוקר ישראל וינשטוק, במאמרו 'גילוי הסודות של אבו אהרן הבבלי',¹² סבר שכתב יד זה מכיל את הסודות שהביא אתו הרב המיסטיקאי אבו אהרן מבבל לאיטליה במאה התשיעית, ומשם נמשכו סודותיו גם לחסידי אשכנז וגם לספר הבהיר ולראשוני המקובלים, ולפיכך יש למצוא בו את החוליה המקשרת בין תורת הקבלה של ימי הביניים לבין מוצאה במזרח בשלהי העת העתיקה. גרשם שלום חלק על כך בחריפות, במאמרו 'האם נתגלה אוצר הסודות של אבו אהרן הבבלי'.¹³ אידל מצדד בדעת שלום, וקובע שמקורם של סודות רבים שבכתב יד זה, ובהם עניין יהואל ואליהו, הוא בבית מדרשו של ר' נחמיה הנביא. אך גם הוא וגם שלום מסכימים עם וינשטוק שסודות אלה ממשיכים לעתים מסורות עתיקות, וכך הוא גם בעניין סוד זה של יהואל, שעניינו היה כלול כנראה בנוסח המקורי של דברי התלמוד (בבלי, סנהדרין לח ע"ב) על המלאך ששמו כשם האל, שאליו קורא ה' למשה בלשון 'עלה אל ה' (שמות כד 1), 'אל ה' ולא 'אלי'. את הנוסח המקורי של דברי התלמוד אפשר להסיק גם מפולמוסי הקראים נגד דברי התלמוד בעניין זה, המתריעים כנגד הרבנים שקוראים למלאך בשם האל.

¹¹ משה אידל, 'ר' נחמיה בן שלמה הנביא וכו"י לונדון, הספרייה הבריטית 752', איגרת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים 29, כסלו תשס"ח, עמ' 6-10.
¹² תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 153-159.
¹³ תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 252-265.

מסורת עתיקה זו פירשה ככל הנראה גם את המלה 'הואיל' בפסוק 'הואיל משה באר', ומצאה בה רמז לשם פרטי, דמות המתוספת למשה במשימת ביאור התורה. דמות זו במקורה איננה ישו אלא אליהו הנביא, שאותיות שמו הן כזכור אותיות 'הואיל', והוא ידוע במסורת כמי שביאור התורה יהיה תפקידו לעתיד לבוא. כך נאמר במפורש בקטע מכתב יד אחר שמביא משה אידל במאמרו ב'איגרת', וזה לשונו:

תלמוד לומר מפני מה אנו אומרים בכל התלמוד 'עד שיבוא אליהו', מניין מן התורה שעתיד אליהו לבאר ספקות יותר משאר הנביאים? תירץ מה"ר טרושטלין: משום דכתיב 'הואיל משה לבאר את התורה'. אומר משה לישראל: מי שיש בשמו להואיל יבאר לכם התורה. ומי הואיל? אליהו. מנא לן? 'אליהו' גימטרייה 'הואיל'.

אידל מוסיף ומביא לכך שם גם מקבילה נוספת, והפעם מספר הפליאה, ספר קבלי מן המאה הארבע-עשרה. ספר זה אינו נוקט בשמו של ר' טרושטלין, הוא נחמיה הנביא, אבל לדעת אידל גם הוא שאב ממנו. וזה לשונו:

ויש פירושם רבים שנעלמו מעיני כל חי ועתיד אליהו הנביא לפרשם, וזהו מה שרמזו רז"ל בשבעה מסכתות: 'תיקו' – 'תשבי יתרץ קושיות ובעיות'. וגם רמז מן התורה שאמר משה רבנו עליו השלום 'הואיל משה', שהוא רבו של משה שנקרא 'הואיל' כשתהפך האותיות. אמר לו [ספר הפליאה כתוב כדו שיח]: רבי, גם אני שמעתי פירוש אחר שהוא 'אליהו' בהפוך אותיות. אמר לו: בני יפה דעתך מדעתי, והוא עתיד לפרש התורה בשבעים פנים.

ראיית אליהו כממשיכו, מקבילו ומשלימו של משה עולה היטב כבר מן הסיפור המקראי על אותו נביא, אשר כמשה לא אכל ולא שתה ארבעים יום וארבעים לילה והגיע להר האלהים חורב, ובא במערה, וראה את האל עובר עליו, ודיבר אתו שם על מצב ישראל.¹⁴ גם חזרתו של אליהו באחרית הימים נזכרת כבר במקרא, ובהקשר לתורת משה (מלאכי ג 22-24), והפכה יסוד מוסד במחשבה המשיחית היהודית, ונזכרת גם בברית החדשה כסברת המון היהודים (יוחנן א 20-21). ואכן, לפי התלמוד, 'כשיבוא אליהו יתיר הוא את ספקות

¹⁴ מ"א יט. והשווה שמות לד 6, 28.

התורה, כפי שנזכר במובאות דלעיל מימי הביניים, גם אם פירוש המלה 'תיקו'
כאקרוסטיכון של 'תשבי יתרץ קושיות ובעיות' אינו אלא דרש עממי.¹⁵

גם ספר הזוהר הגילוי הגדול של סודות התורה בימי הבינים, נחשב כפרי מחשבתם
של משה ואליהו. לדעת ר' יוסף אנגלט, שהשתייך במידת-מה לחוג מחברי הזוהר, נכתב
הספר 'במערת משה ואליהו'.¹⁶ אליהו הנביא אכן מופיע בזוהר, ובחלקים אחדים של
הספרות הזוהרית (במיוחד במדרש שיר השירים) משמש הוא אף כשותף וכחברותא
לרשב"י.¹⁷ בחטיבת הזוהרית של רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, משמש אליהו כבן שיחו של
רעיא מהימנא, הרועה הנאמן, כלומר של משה רבנו, ששב בגלגול בדור האחרון, ונחשב
בחטיבה זו כמחבר העיקרי של הספר ואף כדמות המשיחית העיקרית.¹⁸

במאמר אחד קובע רעיא מהימנא, שכמו שאהרן היה לפה למשה הראשון, ככתוב
(שמות ד 16), כך עתיד אליהו להיות לפה לרעיא מהימנא בדור האחרון, מאחר שגם הוא,
כמשה הראשון, עתיד להיות 'כבד פה וכבד לשון' (שמות ד 10), כבד פה בתורה שבעל
פה וכבד לשון בתורה שבכתב. בשל כבודות הפה והלשון עתידים רבים שלא להכיר ברעיא
מהימנא כגלגול של משה, ולפיכך נזקק הוא לאליהו, שיהיה לו לפה, ויתקן ויפרק את כל
התמיהות והספקות שיתעוררו כלפיו בזמן ההוא.¹⁹ במאמר זה, שאליו נשוב בהמשך
בדיוננו בגאון מווילנה, מגלה רעיא מהימנא בצד רגשות עליונות, כגלגולו של משה, גם
רגש נחיתות מסוים, בעומדו לפני בעלי ההלכה הרואים בו עם הארץ, וכדי לעמוד כנגדם
זקוק הוא לדמות כאלהו, ואפשר שגם דמות כזאת זיהה הוא בין חבריו בני דורו.

זיהוי מדויק כזה של גלגולי משה ואליהו בתלמידי חכמים בדור אחרון, מצוי אכן
בקבלת האר"י. הגערה 'רב לך' שגער האל במשה (דב' ג 26), מתפרשת בקבלת האר"י
בזה הלשון: 'כי בתחילה היה [משה] רבן של כל הנביאים, אח"כ בכל דור ודור יצטרך לרב

¹⁵ מלכתחילה 'תיקו' הוא כנראה קיצור של 'תיקום', כלומר תעמוד הבעיה בלתי פתורה. אך גם כך מקביל ביטוי זה ל'יהא מונח
עד שיבוא אליהו' (בבלי, בבא מציעא ג ע"א, ועוד). על אליהו המתיר קושיות הלכתיות ראה גם בבלי, פסחים ע ע"ב; בכורות
לד ע"א.

¹⁶ ראה בועז הוס, כזוהר הרקיע, מכון בן צבי ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח, עמ' 66-70.

¹⁷ ראה על כך בפרטות, שפרה אסולין, הפרשנות המיסטית לשיר השירים בספר הזוהר ורקעה, עבודת דוקטור (בהדרכת
יהודה ליבס), האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז (בשכפול).

¹⁸ ראה למשל זוהר, ח"ג קכד ט"ד (רעיא מהימנא).

¹⁹ זוהר ח"ג, כז ע"ב – כח ע"א (רעיא מהימנא)

שילמדו, שיבא אליהו וילמדנו'.²⁰ זהותם המדויקת של משה המגולגל בדור אחרון ושל אליהו המשמש לו רב מפורשת במקום אחר בקבלת האר"י, שבו מודיעים לנו שמשה של אותו דור היה האר"י, ואליהו רבו אינו אלא ר' חיים ויטאל, מי שנחשב לכאורה כתלמידו העיקרי.²¹

אפשר שגם ברקע דבריהם אלה של רעיא מהימנא ושל קבלת האר"י עומד הפסוק 'הואיל משה באר', אך הוא אינו מצוטט בהקשרים אלה במפורש. אך פסוק זה עולה על פני השטח באינטנסיביות רבה בכתבי הגאון ר' אליהו מווילנה וחוגו. גם אם הדבר מוסוה במקצת, אין ספק בעיני שבכתבים אלה הגאון עצמו הוא שממלא את תפקידו של אליהו, אשר נחשב בהם גם כמשה של אחרית הימים. זיהוי זה, הקשור כמובן לשם 'אליהו', שהוא גם שמו הפרטי של הגאון, משקף את תודעתו העצמית, הכעין משיחית, של הגאון, שראה עצמו כגואל התורה, בהיותו משלים ומסכם ומאחד את כל ביאוריה מימי משה ועד ימיו. תודעה זו משתקפת בפעילותו כפרשן אחרון של הספרות התלמודית, ההלכתית והזוהרית, שבפירושויו כולל הוא את כל ביאורי התורה שבעל-פה, במובן הרחב של המלה, כדי לאחדה עם מקורה שבתורה שבכתב, ואף כפוסק הלכה כולל עצמאי ואולטימטיבי, המשיב את התורה לדרגת הלכה, אותיות 'הכלה', למשה מסיני, כפי שתואר משה של הדור האחרון בספר רעיא מהימנא.²² תודעה זו עולה בבירור גם מרמזים המצויים בכתבי הגר"א ובכתבי תלמידיו, שבהם מתואר הגאון בצורה כזאת, בפיתוח של תיאורי משה של אחרית הימים בשכבת 'רעיא מהימנא' הזוהרית, בצירופם לתיאורי אליהו ובזיהוים עם דמות הגר"א. כך הראיתי בפרטות במאמרי 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנא ויחסו אל השבתאות',²³ ובמחקרים אחרים.²⁴

²⁰ חיים ויטל, ספר ליקוטי תורה, וילנא תר"מ, עמ' צג.

²¹ שער הגלגולים, ירושלים תרס"ג, מב ע"א-ע"ב. על כך ראה בפרטות, יהודה ליבס, "תרין אורזילין דאיילתא" - דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו, רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), קבלת האר"י: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום (= מחקרי ירושלים למחשבת ישראל כרך ז), ירושלים תשנ"ב, פרק א. ניתן לקריאה גם באתר שלי:

<http://liebes.huji.ac.il>

²² ראה מאמרי 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', רונית מרוז (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 270-279 (בסביבות הערה 141). ניתן לקריאה גם באתר שלי:

<http://liebes.huji.ac.il>

²³ בתוך: חלמיש למעינו מים: מחקרים בקבלה, הלכה, מנהג והגות מוגשים לפרופ' משה חלמיש (בעריכת אבי אלקיים וחביבה פדיה), הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ו, עמ' 603-622. ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>.

בפירושו על 'הואיל משה באר' מסתמך הגאון גם על פירושו הפשטני של הפועל 'הואיל', שמשמעותו 'התחיל', לפי פירוש רש"י ורבים אחרים. משמעות זו הולמת את פעילותו של משה 'ההיסטורי', איש התורה שבכתב, שהיתה תחילת העיסוק בתורה. בדור האחרון, דור הגר"א מסכם התורה שבעל פה, מתהפכות אותיות 'הואיל' ל'אליהו', והתפקיד עובר לר' אליהו בן שלמה זלמן, הגאון מווילנה. אומנם פעילותו של אליהו בשלב זה היא חשאית, ולפיכך גם פירושו הארוך על 'הואיל משה באר' נכתב ברמזים, שבהם גם מעיד הוא על סודיות זו, בבחינת 'כבוד אלהים הסתר דבר'. אכן קשה מאוד לפרש את דבריו, אך בכל זאת, בעזרת תלמידי הגאון מקבלי המסורת מפיו אפשר לעמוד על נקודות עיקריות, שישתקפו, כך אני מקווה, גם במשפטים המעטים שאצטט עתה:

'הואיל משה' לשון התחלה, וזה כנגד פ' [רשה] ראשונה של בראשית, ב' מאמרים א' [חד] כנגד י"ו והשני כנגד אל, וזהו י"ו אל. וכתב בזוהר [הכוונה למאמר רעיא מהימנא שהבאנו] שעתיד משה לעמוד כבוד פה בתורה שבעל פה, וכבוד לשון הוא תורה שבכתב, ואליהו עתיד לבארם שלא יאמרו אחר הוא. וזהו. 'הואיל' משה באר את' כו', וסוד נעלם הוא. 'אלה' י לצור מחסי' [תה' צד 22] הוא התחלה, ואליהו הוא הסוף. וזה "באר" שני זווגין. בחינה ראשונה 'כבוד מלכים חקור דבר' ושני 'כבוד אלהים הסתר דבר' [משלי כה 2] כנגד שני פסוקים הראשונים של יחוד, בקול רם ובחשאי.²⁵

שני פסוקי הייחוד הם 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', שאותו אומרים בקול רם, ו'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', הפסוק שאינו באמת פסוק ונאמר בלחש (פרט ליום כיפור). הפסוק הראשון, 'שמע ישראל', נחשב בקבלה כייחוד האלהות הזכרית (בהיות הנקבה כלולה בה) המציינת גם את התורה שבכתב, ו'ברוך שם' נחשב לייחוד פרצוף הנקבה

וראה עוד מעוז כהנא, 'כיצד ביקש החת"ם סופר לנצח את שפינוזה? טקסט למדנות ורומנטיקה בכתיבת החת"ם סופר', בתרביץ עט (תשע"ע-תשע"א), עמ' 569-570; ביטי רואי, "'היו משקין לתורה", זיקת הגאון מווילנה לספרות תיקוני הזוהר', דעת 79 (תשע"ה), עמ' 54-11.

²⁴ יהודה ליבס, 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית', דעת 52-50 (תשס"ג), עמ' 286-289 (ליד הערה 281), ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>; 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה 9 (2003), עמ' 225-306, ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>; 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה 9 (2003), עמ' 245-260 (ליד הערה 187), ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>.

²⁵ אליהו בן שלמה זלמן, אדרת אליהו, ורשה תרמ"ז, ספר דברים, עמ' 20-23. בתחנית העמודים נדפס שם גם ספר באר יצחק, שהוא פירוש לפירושו של הגאון, מאת ר' יצחק אייזיק חבר.

בבחינת פרצוף שלם, היא השכינה המציינת את התורה שבעל פה. מכאן לומד הגאון שתורה שבעל פה יש בה צד נסתר, 'הסתר דבר', ואכן הוא, הגאון, שר התורה שבעל פה, הוא גם איש הסוד, ותורתו בתחום זה נאמרת ברמזים למבינים בלבד.

הבאר היא סמל מובהק לשכינה, וכן לתורה שבעל פה. במקום אחד²⁶ מתאר הזוהר את משה, שמקומו בספירה הזכרית תפארת, כיושב על הבאר, כמסופר בתורה (שמות ב 15), ואת אליהו, כמצוי מתחת לאותה באר, שהרי הוא בדרגת מלאך, והמלאכים הם מתחת לשכינה. כך מפרש זאת ר' מנחם מנדל משקלוב תלמיד הגר"א (ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים), כפי שנראה להלן, ואף ר' יצחק אייזיק חבר, תלמידו של מנחם מנדל, מביא זאת על אתר בפירושו על דברי הגאון דלעיל בעניין 'הואיל משה באר'.

מכך עולה שהגאון מווילנא, שפעילותו המשיחית היתה פירוש וסיכום של התורה שבעל פה, שהיא יצירת עם ישראל לדורותיו, ראה עצמו בכך כמתקן השכינה, ומעלה אליה מלמטה את נשמות ישראל, ויצירת רוחותיהם, בבחינת מים נוקבין, שלהם נצרכת השכינה, לפי הקבלה, כדי להוליד את המשיח. השם הנבנה בדרך זאת, לפי קבלת האר"י,²⁷ הוא שם 'בן', כלומר שם הוויה במלוי ההין (= יוד ה ה ו ה), העולה בגימטריה 'בן', כמניין 'אליהו'.

בפסקה שהבאנו מסמיך הגאון כזכור את השם יהו-אל לשני המאמרות של הפרשת הראשונה של בראשית. כוונתו בוודאי לפסוקים הראשונים של ספר בראשית, המתארים את היום הראשון לבריאה. הבריאה נזקקה אז לשני מאמרות, האחד 'ויאמר אלהים יהי אור', והשני, ובעצם הראשון, הוא 'בראשית', שאינו כולל אמנם את הפעל 'אמר' ובכל זאת מאמר הוא לפי דברי חז"ל.²⁸ מאמר זה, 'בראשית', דומה שמסמל כאן את התורה שבכתב, ו'יהי אור' את התורה שבעל פה.

²⁶ זוהר ח"א, קנא ע"ב.

²⁷ ראה שער מאמרי רשביי לאר"י, ירושלים תשי"ט, פקודי, לו טור ג: 'בין... וזה השם הוא המעלה אותם המיין נוקבין מהנוקבא לגבי בעלה'.

²⁸ בבלי, ראש השנה לב ע"א.

לפי תלמידי הגאון הנזכרים, במלת 'בראשית' רמוזה גם הברא, שכן שלוש האותיות הראשונות שבה הן אותיות 'ברא' (האותיות הנותרות הן 'שית', שש בארמית, והן רומזות בוודאי לשש הספירות הזכריות המשפיעות בה²⁹). אך שלוש אותיות ראשונות אלה עשויים להיקרא גם כ'ברא', שבארמית פירושו 'בן'. ואכן הנוצרים מצאו שם במאמר הראשון לבריאת העולם (ביוונית לוגוס)³⁰ את משיחם שהוא לדעתם בן האל. עניין זה רמוז גם בספר הזוהר, כפי שהראיתי במאמרי 'השפעות נוצריות בספר הזוהר',³¹ אלא שלדעת הזוהר אותו בן, 'ברא' הרמוז בראשית התורה עקר הוא, ולא הוליד עד שנהפכו אותיותיו ל'אבר' בלידת אברהם, ששמו פותח באותיות אלה,³² ובכך מתקן הוא את עקרותו של אלהי הנוצרים, שהיה, כמו כמריהם, חשוך בבנים.

יש להניח שתלמידי הגר"א כיוונו לדעת רבם כאשר הסמיכו כל זאת לפירושו על 'הואיל משה באר', וקרוב לוודאי שר' מנחם מנדל, שהיה האדם הקרוב ביותר לגאון בשנותיו האחרונות, אף שמע זו מפיו. בכתביו מוסיף העניין ומתפתח. 'ברא' היא השם השלישי בסדרה, הרמוזה כולה במלת בראשית: 'בר' 'בור' 'באר'. וכפי שיכולתי להראות באחד ממאמרי דלעיל על הגר"א ותלמידיו,³³ יש כאן שושלת של משיחים המיתקנים והולכים, מ'בר' הוא ישו, דרך 'בור' המסמל את שבתי צבי, ועד ל'באר', שהיא פעולתו של הגאון. כאן אסתפק, לשם הרושם הכללי, בהבאה של אחד הקטעים העוסקים בכך:

סוד ב"ן.³⁴ וב"ן אלקי"ם אדנ"י גי'(מטריה) בא"ר,³⁵ וזה מה שהיה בסוד הבריא"ה, ב"ר אהי"ה,³⁶ והוא ב"ר של בראשית, וע"י [= ועל ידו] בר"א שית"ת³⁷ סוד בו"ר,³⁸ אז

²⁹ כתבי הגרמ"מ [מנחם מנדל משקלוב] ז"ל, ירושלים תשס"א, כרך ב עמ' רצט.
³⁰ ראה יוחנן א' 1.

³¹ יהודה ליבס, 'השפעות נוצריות על ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 56, ליד הערה 48, ניתן לקריאה גם באתר שלי: <http://liebes.huji.ac.il>.

³² זוהר ח"א, ג ע"ב.

³³ 'צדקת הצדיקי' (שם), עמ' 276-278 ליד הערה 592.

³⁴ הכוונה לישיב, שם הווייה במלוי ההין, אך גם ליבן' כמשמעו, וגם ליהואילי 'אליהו' ושאר גלגולי המלה העולים גם הם כך בגימטריה.

³⁵ המלים 'בן אלהים אדנ"י עולות בגימטריה 'באר'.

³⁶ המלה 'הבריא' מורכבת מאותיות 'בר אהיה'.

³⁷ אותיות המלה בראשית פורשו כיברא שית', סוכה מט ע"א. אך בעוד שבתלמוד 'שית' הם 'השיתין', המקובלים הבינו 'שית' כשש בארמית, והכוונה לשש הספירות המכונות 'ואו קצוות'. ראה למשל זוהר ח"ב, קעו ע"א, ספרא דצניעותא (המלים 'ברא שית' אחרי 'בראשית' לא נמצאות שם בכל הגרסאות, אך הן מובנות לפי העניין). ולכך הכוונה גם כאן, ראה בהערה הבאה.

³⁸ 'בורי הוא 'בר' + ו. הואו מציין את שש הספירות, דלעיל בהערה הקודמת.

נתגלה בא"ר היט"ב [דב' כז 8] בסוד ב"ר בו"ר בא"ר גי' תרי"ג,³⁹ שזהו תכלית בריאת⁴⁰ העולם, ⁴¹ וזהו ב"ן הנברר⁴² סוד מיי"ן נוקבי"ן,⁴³ סוד חש"ך,⁴⁴ עם נקודת הדעת, גי' תתק"ס,⁴⁵ ובזה תרוממנה קרנו"ת צדי"ק,⁴⁶ וזהו ב"ן העולם⁴⁷ ו'מה שמו ומה שם בנו כי תדע' [מש' ל 4], ומה שמו משה, היושב על הבאר,⁴⁸ ומה שם בנו אליהו⁴⁹ לתתא מהאי באר, ובאר"ר מש"ה אליהו" גי' פליאו"ת חכמ"ה,⁵⁰ הגנוז במ"ם סתומה⁵¹ סוד יחוד ש"ש⁵² שני המאורו"ת הגדולים⁵³.

ועוד משפט דורש עיון בדברי הגאון הקצרים שהובאו לעיל: 'וסוד נעלם הוא. 'ואלה"י לצור מחסי' [תה' צד 22] הוא התחלה, ואליהו"ו הוא הסוף'. דברים אלה סודיים הם ואף מצויינים במפורש כ'סוד נעלם', ולא הייתי מהין לקרוב אליהם, אילולי נתפרשו בידי ממשיכי הגאון, בידי ר' יצחק אייזיק חבר, בפירושו על-אתר, ובכתבי מורו של זה, ר' מנחם מנדל במקומות מרובים בכתביו.⁵⁵ לפי פירושים אלה המלה 'מחסי' מורכבת מן המלים 'סם', במשמעות רעל, ו'חי' (שתי המלים גם מקבילות זו לזו לפי סדר אתב"ש). שני

³⁹ 'בר בור באר' עולים בגימטריה תרי"א. והקשר לתרי"ג לפי התלמוד, מכות דף כג-כד: 'שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה... 'תורה' בגימטריה שית מאה וחד סרי הוי (תרגום = שש מאות ואחד עשר הם), "אנכיי ו"לא יהיה לך" מפי הגבורה שמענום'.

⁴⁰ 'בריאתי בגימטריה תרי"ג.

⁴¹ דומה שהגרשיים במלה 'העולם' מיותרות.

⁴² ראה עץ חיים, שער כט פרק ב, דף כא טור ב: 'ב"ן... כי הוא מהברור שנברר מן המלכים'. רמ"מ מפרש כאן את 'בר' במשמעות 'בן' מלשון בירור.

⁴³ העלאת מיי"ן נוקבין ('מים נקבות', שמעלים נפשות הצדיקים כדי ליחד את השכינה והקב"ה) אלה, היא הגורמת לבירור וטיהור השכינה.

⁴⁴ 'חשך' בגימטריה 'מים נוקבין'.

⁴⁵ השהו כתבי הגרמ"מ ז"ל [שם], ח"א עמי שיט: 'זוהו סוד ט' אותיות דשם ב"ן (שם בן מכיל 9 אותיות: יוד הו הו הה), וכל האורת (!) הן תתק"ס כמנין ב"ן עם נקודת הדעת'. על דרך חישוב נקודת הדעת' ראה שם, עמי רפ: 'נקודת הדעת, דהיינו חל"ם צר"י קמ"ץ צר"י, והיינו חל"ם נקודה אחת היא עשרה, צרי ב' נקודות הוא עשרים, הרי שלשים, קמץ נקודה וקו הוא י"ו, הרי מ"ו, צרי ב' נקודות, הרי ס"ו. אך גם אחרי מקבילה מסבירה זאת אינני יודע איך שם ב"ן עם נקודת הדעת עולה תתק"ס. בכתבי האר"י מצינו תתק"ס (960) שמתקבל משם של ע"ב (יוד הי ויו הי) כאשר מכפילים כל אות, כשהיא מובאת במילוי, בזו שאחריה, ומחברים את הסכומים: יוד x הי, + הי x ויו, + ויו x הי. כלומר: $15 \times 20 + 22 \times 15 + 15 \times 22 = 960$. ראה לקוטי כתובים (בהמשך הספר הלוריאני לקוטי תורה), וילנא תרי"מ (הדפסה חוזרת ירושלים תשל"ב), תהלים יט, ח, דף קכז ע"א.

⁴⁶ תהלים עה, יא. 'קרנות צדיקי בגימטריה תתק"ס.

⁴⁷ 'בן העולם' בגימטריה 'באר'.

⁴⁸ לפי שמות ב, טו.

⁴⁹ זוהר ח"ב, קצז ע"ב: 'מה שמו דא אליהו ומה שם בנו דא אליהו'.

⁵⁰ 'פליאות חכמה' נזכרות בספר יצירה א, א. 'באר משה אליהו' = 'פליאות חכמה' = 600.

⁵¹ האות מס' הסופית נחשבת בגימטריה כ-600, כאשר האותיות הסופיות נמנות לאחר הרגילות (אחרי ת, שהיא 400, באות דסןףף – 500, 600, 700, 800, 900). ואם כן, ס' עולה בגימטריה 'באר משה אליהו' ו'פליאות חכמה' (ראה בהערה הקודמת). לאות מס' סתומה יש משמעות משיחית מופלגת (במקורות הקבלה וגם בשבתאות), וראה על כך בספרי סוד האמונה השבתאית, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמי 63-64, 166-168, 171-174, 177, 203 ובעמודי ההערות המתאימים.

⁵² 'שעי' עולה בגימטריה 600, ראה בהערה הקודמת. הייחוד המדובר הוא ייחוד שם אלהים במלואו עם שם הויה באתב"ש, כמסובר במאמר 'צדקת הצדיק (שם) בהערות 625-626. וראה גם בהערה הבאה. ואולי ש"ש הם גם ראשי תבות של 'שם שמים'.

⁵³ בראשית א, טז: 'ויעש אלהים את שני המאלת הגדלים את המאור הגדל לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה'. מכאן למדו חז"ל על המיעוט שחל בירח, שהתלוננה שאי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד (חולין, ס ע"ב), ולדעת המקובלים הכוונה לספירות תפארת ומלכות (או לזעיר ונוקביה). והשוה כתבי הגרמ"מ ז"ל, ח"ב עמי של: 'יקויק בא"ת ב"ש אלקים במילוי יודין, סוד ש"ש, שניי המאורו"ת הגדולים, ושניהם משתמשים בסוד כתר' אח"ד'.

⁵⁴ כתבי הגרמ"מ ז"ל (שם), ח"ב עמי שג (הובא במאמר 'צדקת הצדיק' שם).

⁵⁵ כתבי הגרמ"מ ז"ל ח"א דף רפז; שמה, ח"ב דף כד ועוד.

המפרשים נזקקים בהקשר זה לכינוי המרתק 'נחשא דחיי', נחש החיים, שבהם משתמשים הגאון ותלמידיו לתיאור אישיותו של הגאון מווילנה, ודרך פעולתו המשיחית. הגאון הוא 'חי' ונחש חיים שבא לתקן את המשיח שקדם לו, המכונה גם הוא 'נחש', 'נחש עלי צור' (משלי ל 19),⁵⁶ שהוא שבתי צבי. כך הוכחתי כמדומני בבירור במאמר הנזכר 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנא ויחסו אל השבתאות'. אך עם זאת אין להוציא מכלל זה גם רמז לתיקונו של ישו הנוצרי שקדם לו, ושזוהה אף עם מאמר בריאת העולם, מה שרמוז אולי במלים 'הוא התחלה'. בהקשר זה יש לזכור את דברי ר' נחמיה הנביא, בספר החשק, שהובאו לעיל: כזכור 'ואלהי' נמנה שם עם 'יהואל' ו'אליהו' בין צירופי 'הואיל' מ'הואיל משה', וצירוף זה, 'ואלהי' הוא שציין, לפי הנוסח ששיחזרנו, את 'ישוע שר הפנים'. נוסח מתוקן זה, או המסורת שמאחריו, בוודאי היה לעיני הגאון, ובעזרתו ניסח את תודעתו המשיחית.

עד כאן גלגולי הפסוק 'הואיל משה באר' ומשמעותם בתולדות המשיחיות היהודית. וכפי שנוכחתם לדעת, לא היה עולה בידי לבארם לבדי, אלא רק בשיתוף חברי הטוב משה אידל שהואיל לבאר גם זאת, במסגרת מפעלו האדיר בחקר הקבלה.

נספח א

אחרי שנישאה הרצאה זו שלח לי חברי משה אידל את הטקסט המופלא הבא, הלקוח מספר חיי העולם הבא לר' אברהם אבולעפיה, וממנו אפשר להוסיף ולהתעמק ולשכלל עניינים רבים שנידונו לעיל:

ודע כי החכמה האמיתית נמסרה מאת השם ית' ב"ה וב"ש לידי יפיפי"ה שר התורה והוא לימד כל התורה למשה רבינו ע"ה בארבעים יום ובארבעים לילה כנגד יצירת הולד במעי אמו להבדיל בין זכר לנקבה ועל כן יתכן לאדם הנהנה מזיו השכינה בעולם הזה להיות בלי מזון מ"ם יום כמשה ואליהו וסוד שמות שניהם ידוע לנו והוא מצורף זה עם זה תחילה משה ואליהו"ו יוצא מצורפים שם האלוהי והוא בסודו שם הבן שהוא ב"ן הש"ם ונסתרו בנשמה. ואמנם העלמות שם משה הוא מאין מודיע

⁵⁶ ראה על כך במאמרי הנ"ל 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנא ויחסו אל השבתאות'.

לאמור אני מה"ש או אני מש"ה והוא באמת. ואמנם העלמת שם אליהו הוא לפ'מד' וד'א'ו ונסתרו אדם ומלמדו כי הפה הוא מ"ם כי אליהו אלוה"י ועליו נאמר לי הוא בפרשת קדש לי כל בכור וגימ' אליהו הוא ב"ן הרי לך סודו כי הוא בן אדם ומלמדו וכולו אברך וסודו הירח והוא שם יפיפי"ה בעצמו והראשון הוא אמת והשתתף עם הירח שהוא השני ועתה חבר האמת שיצא משם מש"ה עם היר"ח שיצא משם אליהו ותמצא סוד שניהם היר"ח האמ"ת שהם השנים האחרים שבהם אחרית האדם: ותמצא סודו עשרים מדה והם עשרה דמים ואמנם כתר הדם שמו ארבעים ושכינה ארבעה כלומר ד' מחנות שכינה הם וכן סודם מ"מ יו"ד צ"ר מצוייר ארבעים ע"ב מורה נוצר כי הרצון מעורב כמו שנוצר מעורב וגם מרובע הסוד כולו השם י"ב מרבע. והנה מאלה הנפלאות תוכל להבין כוונת נתיבות כל התורה ואיך נתנה ואנה נתנה ומי נתנה ועל מה נתנה ומי קבלה ואיך הקבלה ומתי קבלה. והתכלית והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה.

נספח ב

טקסט נוסף, ששלח לי בעקבות ההרצאה אבישי בר-אשר

פירוש החייט על מערכת האלהות, מנטובה שיח, דף צח ע"ב

'ראה מה שאמרו חכמים ז"ל בפסוק ויעל משה מערבות מואב תניא ט"ו מעלו' היו ופסען משה בפסיעה אחת וכו' - הטעם שנתדבק נפשו בשר, ושמו מוכיח ששמו משה ובראשי תיבות מטט' שר הפנים ואפי' בחייו נמסרו בידו כל המפתחות והוציא לפעל כל הדברים הנמצאים ביד יי' ית' (ס"א ביד השר) שהם השני לוחות ועל זה אמרו כי חמש עשרה מעלו' היו מהחמר הזה הטהור עד אות' השגה שנתדבק בה. וגם באליהו ז"ל אמרו כן אמנם משה למעלה ויעקב תחתיו ואליהו תחתיו ואותם שנקראו בני עליה יש לכל אחד שם בפני עצמו ר"ל מקום מיוחד במרכבה העליונה וכל אחד ממונ' על דבר ידוע וכלם מתלבשי' בשם הידוע ומרוב תוספת הברכה המתפשטת להם מלמעלה קרון חופף על קברו תמיד.